

ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТІТЬ» У ТЕОРІЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ПСИХОЛОГІВ І ПЕДАГОГІВ

У статті висвітлено аналіз теорій вітчизняних психологів і педагогів, у яких розкривається категорія особистості як одна з центральних у педагогіці і психології. У всьому різноманітті визначень особистості і уявленні про її структуру слід виділити саме соціально-детерміновану підструктуру особистості, що включає спрямованість, потяги, бажання, інтереси, схильності, ідеали і світогляд.

Ключові слова: особистість, спрямованість, ідеал, інтерес, схильність, світогляд.

В статье представлен анализ теорий отечественных психологов и педагогов, в которых раскрывается личности как одна из центральных в педагогике и психологии. Во всем многообразии определений личности и представлений о ее структуре следует выделить именно социально-детерминированную подструктуру личности, которая включает направленность, влечения, желания, интересы, склонности, идеалы и мировоззрение.

Ключевые слова: личность, направленность, идеал, интерес, склонность, мировоззрение.

The analysis of the psychologists' and teachers' theories is described in this article. The predominant part of this analysis is devoted to the category of the personality. One of the important aspects of the personality is the trend as its main characteristic.

Keywords: personality, trend, ideal, interest, inclination, world outlook.

Постановка проблеми. Особистість – одна із фундаментальних категорій психологічної науки. Наповнення психологічним змістом поняття особистості зумовлює труднощі, що закладені у самій природі цього поняття. Особистість є тією основою, на підставі якої здійснюється функціонування і розвиток всіх психічних процесів. Науковці-психологи розглядають поняття «особистість» за двома основними напрямками. По-перше, під особистістю розуміється сукупність психологічних якостей, котрі характеризують кожну людину. При цьому термін

«особистість» включає в себе такі поняття, як характер, темперамент і здібності. По-друге, особистість визначається як рівень «інтегральної індивідуальності», на якому здійснюються головні життєві вибори, приймаються рішення, що впливають на долю індивіда. Але не кожна людина взагалі спроможна здійснювати особистісні життєві вибори, і тоді говорять про відсутність у неї такого рівня "інтегральної індивідуальності" як особистість. При цьому психологи стверджують, що не кожна людина обов'язково є особистістю, а особистість є те, що визначає сутність людини або природу її психіки.

Аналіз актуальних досліджень. Останні десятиріччя ХХ ст. були одними з продуктивних у розробці концепцій, що підтримували тезу про цілісність особистості, яка має витoki в уявленнях російських релігійних філософів (М.О. Бердяєв, Л.П. Карсавін, М.О. Лосський і ін.). До таких концепцій належать: діяльнісний підхід О.М. Леонтьєва, особистісний принцип С.Л. Рубінштейна, психологія особистості А.В. Петровського, розвиток особистості В.П. Зінченко і Б.С. Братуся, активність особистості В.А. Петровського, динамічна функціональна структура особистості К.К. Платонова, загальна системна організація особистості Б.Г. Ананьєва і В.С. Мерліна [1; 3; 5; 6; 7; 8; 11].

Мета статті – проаналізувати різні підходи до поняття «особистість» і виділити ознаки, за якими оцінюється будь-яка теорія особистості.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній психології представлені різні теорії, у яких особистість і її структура розуміються по-різному. За переконанням С.Д. Смирнова: "У психології стільки визначень особистості, скільки психологів займається її вивченням. Тому необхідно пам'ятати, що жодне визначення особистості не може вважатися вичерпним або хоча б фіксує головні, найбільш суттєві особливості такого складного і багатопланового утворення, яким виступає особистість у психології" [13, с. 85]. Серед всіх визначень особистості можна виділити такі, що протистоять один одному або приймаються всіма авторами. Як стверджував О.М. Леонтьєв: "Особистість \neq індивід: це особлива якість, що здобувається індивідом у суспільстві, у цілокупності відносин, суспільних за своєю природою, у які індивід залучається" [5 с.385]. Аналізуючи

різні положення про особистість О.М. Леонтьєв дійшов висновку: "Одне з них полягає в тому, що особистість являє собою деяку неповторну єдність, цілісність. Інше положення полягає у визнанні за особистістю ролі вищої інтегруючої інстанції, що керує психічними процесами" .

Особистість А.В. Петровський позначив як "...системну (соціальну) якість, що здобувається індивідом у предметній діяльності і спілкуванні, і характеризує міру представленості суспільних відносин в індивіді" [6 , с. 386.]

К.К. Платонов дотримувався точки зору, що "...особистість – це конкретна людина як суб'єкт перетворення світу на основі його пізнання, переживання і відносин до нього" [7 , с. 193].

"Особистість, – вважав С.Л. Рубінштейн, – визначається своїми відносинами до навколишнього світу, до суспільного оточення, до інших людей. Це відношення реалізується в діяльності людей... Людина є особистість тому, що вона свідомо визначає своє відношення до навколишнього" [12 , с. 243].

Під особистістю Л.І. Анциферова розуміє соціальну якість індивіда і визначає особистість як "індивідуальну форму існування і розвитку соціальних зв'язків і відносин" [2 , с. 4].

Психологічні словники дають також різні по наповненню визначення особистості, наприклад, як «зумовлена запровадженням у суспільні відносини системна якість індивіда, котра формується у суспільній діяльності і спілкуванні». У психологічному словнику за редакцією В.В. Давидова "...особистість – це термін, що позначає, по-перше, людського індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності, по-друге, стійку систему соціально значущих рис, що характеризують індивіда як людину того чи іншого суспільства або спільності. Особистість з'являється тільки з виникненням свідомості і самосвідомості. У загальній психології під особистістю найчастіше розуміють деяке ядро, що інтегрує початок, котрий зв'язує воедино різні психічні процеси індивіда і передає його поведінці необхідну послідовність і стійкість" [9 , с. 178].

Термін "особистість" психологічний словник за редакцією В.П. Зінченко розглядає "...як особливу якість людини, що здобувається нею у

соціокультурному середовищі в процесі спільної діяльності і спілкуванні". Соціокультурне середовище являє собою джерело, що живить розвиток особистості, а не "фактор", котрий безпосередньо визначає поведінку. Соціокультурне середовище є умовою здійснення діяльності людини, воно несе ті суспільні норми, цінності, ролі, системи знаків, з якими зіштовхується індивід. Справжньою основою і рушійною силою розвитку особистості виступають спільна діяльність і спілкування, за допомогою яких здійснюється рух особистості у світі людей, прилучення її до культури. Стосунки між індивідом як продуктом антропогенезу, особистістю, що засвоїла суспільно-історичний досвід, і індивідуальністю, що перетворює світ, можуть бути передані формулою: "Індивідом народжуються. Особистістю стають. Індивідуальність відстоюють" [10, с. 174].

Сьогодні ясно, що однією з важливих проблем в історії вітчизняної психологічної думки є проблема особистості й індивідуальності. У різних теоріях розвитку особистості вітчизняними психологами представлені розгорнуті моделі особистості, у яких відбиваються її структурні компоненти.

Засновник вітчизняної індивідуальної психології О.Ф. Лазурський усю свою діяльність психіатра, психолога і педагога присвятив розумінню сутності особистості як складного функціонального утворення, що інтегрує сукупність впливаючих внутрішніх і зовнішніх факторів. Індивідуальну психологію О.Ф. Лазурський визначив як характерологію, тобто "...науку, що вивчає нахили душі, котрими люди відрізняються один від одного, а також взаємні відносини між цими нахилами; кінцевою її метою є складання більш повної природної класифікації характерів" [4, с.26]. У доповіді "Особистість і виховання" на III Всеросійському з'їзді з експериментальної педагогіки (1916), вчений підкреслював: "Тільки психологія може проникнути в глибину індивідуальності, вивчити живу особистість; особливо характерологія має на меті вивчення особистості в цілому з усіма її індивідуальними особливостями і прагне дослідити "як живе людина в суспільстві", з'ясувати, які умови сприяють повному розвитку і прояву особистості" . Велику увагу вчений приділяв пошуку і дослідженню

інтегральних особистісних утворень, що найбільшою мірою відбивають специфіку індивідуальності людини. І в цьому контексті особливий інтерес представляє вчення О.Ф. Лазурського про здібності, оскільки поняття "нахил", "схильність", "здатність", "якість душі" займають центральне місце в його концепції особистості. О.Ф. Лазурський, визначаючи цілісний підхід до особистості, дійшов висновку, що вивчення і групування "нахилів" є одним з найважливіших питань індивідуальної психології. Стратегію цілісного опису індивідуальності людини вчений реалізує, визнаючи активне пристосування особистості до навколишнього середовища (єдність "екзо" і "ендо" психіки) як ведучий механізм її розвитку і функціонування, виділяючи такі інтегральні характеристики особистості, як характер і нахили (здатності). При цьому в "Програмі дослідження особистості і її відносин до середовища" О.Ф. Лазурський підкреслює не просто взаємність ендо- і екзопсихіки, а їхню міцну єдність. Саме виділення цих двох факторів структури особистості багатьма психологами зазнало критики, підставою якої з'явилася наявність у людини двох видів психіки. У ендопсихіку вчений включив "...усю сукупність таких основних психічних (психофізіологічних) функцій або здібностей, як сприйнятливність, пам'ять, увага, комбінована діяльність (мислення й уява), афективна збудливість, здатність до вольового зусилля, імпульсивність або осмисленість вольових актів, швидкість, сила і велика кількість рухів і т.п.". У поняття ендопсихіки входять також характер і темперамент. Ототожнюючи ендопсихіку з "нервово-психічною організацією людини" психолог зазначає, що вона "складає, безсумнівно, ядро людської особистості, головну її основу...". Зміст екзопсихіки "...визначається відношенням особистості до зовнішніх об'єктів, до середовища: сюди входить і природа, і матеріальні речі, і інші люди, і соціальні групи, і духовні блага – наука, мистецтво, релігія, і навіть життя душі самої людини...". Саме в роботі "Класифікація особистостей" (підготовлена до видання В.М. Мясіщевим) О.Ф. Лазурський підкреслює, що "...індивідуальність людини визначається не тільки своєрідністю її ендопсихічних рис, але й в не меншій мірі і її відношенням до навколишніх явищ..., її екзопсихічними проявами" [4 , с.10]. Звідси випливає,

що поняття "особистість" трактується вченим як єдність внутрішнього і зовнішнього, природного і соціального, що збігається з тим поняттям "індивідуальність", яке згодом було розглянуто в концепції Б.Г. Ананьєва. Виходячи з ідеї цілісності, функціональної єдності нервово-психічної організації особистості і прагнучи реалізувати її в конкретному емпіричному дослідженні, О.Ф. Лазурський звертається до пошуку методу, котрий адекватний даному підходу. При цьому основними частинами його "природного експерименту" є: вибір виду діяльності; функціональний або "характерологічний" аналіз цього виду діяльності; систематизоване спостереження за піддослідними у процесі діяльності; аналіз результатів діяльності і складання характеристики особистості за результатами її діяльності.

Аналізуючи творчий шлях О.Ф. Лазурського, можна з впевненістю говорити про наукову школу цього видатного психолога у вивченні особистості й індивідуальності. Його учні і послідовники розробляли свої психологічні теорії і концепції, у яких використовується творчий розвиток ідей О.Ф. Лазурського: концепція психічного розвитку дитини (М.Я. Басов), теорія інтегральної індивідуальності (В.С. Мерлін), концепція людинознавства (Б.Г. Ананьєв), теорія відносин (В.М. Мясіщев). Високу цінність і значимість методу "природного експерименту" підкреслював С.Л. Рубінштейн, розкриваючи цей метод з позицій суб'єктно-діяльнісного підходу. Але якщо О.Ф. Лазурський основний акцент робив на виявленні в ході такого експерименту індивідуальних особливостей тих чи інших психічних функцій особистості, то для С.Л. Рубінштейна головне – не стільки прояв, скільки формування психіки людини в процесі діяльності, будь то ігрова чи навчальна діяльність. Разом з тим С.Л. Рубінштейн розробив відомий принцип детермінізму, відповідно до якого всі зовнішні причини діють не прямо і безпосередньо, а тільки через внутрішні умови, що складають підставу розвитку особистості.

З позиції прихильників діяльнісної теорії особистості (О.М. Леонт'єв, К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлінський) «ядром особистості», джерелом її розвитку є «ієрархія діяльностей», що розуміється як складна динамічна

система взаємодії суб'єкта із суспільством, у процесі якої і формуються властивості особистості. Згідно концепції О.М. Леонтьєва, процес розвитку особистості визначається так: «Формування особистості передбачає розвиток процесу цілеутворення і відповідно розвиток дій суб'єкта. Ці дії виходять за те коло діяльностей, котрі вони реалізують, і вступають у протиріччя з мотивами, що їх породили» [5, с. 210]. Тому в результаті такої дії відбувається зсув мотивів на ціль, зміна їхньої ієрархії і народження нових мотивів – нових видів діяльності. О.М. Леонтьєв підкреслює, що ієрархія діяльностей утворює такий «таємничий» центр особистості, який називається «Я». Сукупність відносин людини до світу реалізується в діяльності і виявляє себе в її мотивах, тому основою особистості є ієрархічна структура її мотивів.

У рамках діяльнісного підходу найбільш популярною є чотирикомпонентна модель особистості, котра містить у собі спрямованість, здібності, характер і самоконтроль як основні структурні блоки. В.С. Мерлін, розвиваючи теорію інтегральної індивідуальності особистості, піддав критиці таку модель особистості. Він підкреслював, що «структуру особистості» не можна характеризувати як систему, що складається з різних груп психічних властивостей: темпераменту, характеру, здібностей і спрямованості. На думку В.С. Мерліна, «...властивості темпераменту взагалі не є властивостями особистості; характер, здібності і спрямованість являють собою не різні «підсистеми», а різні функції тих самих властивостей особистості». В.С. Мерлін пропонує розглядати властивості особистості як вихідні елементи її структури. «Кожна властивість особистості є одночасно відбиттям спрямованості, характеру і здібностей, – зазначає В.С. Мерлін, – вона формується у діяльності і разом з тим в однаковій мірі залежить від спадковості і задатків. Тому під структурою особистості слід розуміти зв'язок, організацію властивостей особистості» [8, с. 52].

На розуміння Б.С. Братуся, особистість не зводиться до будь-якої з форм своєї реалізації, не зливається повністю із суб'єктом діяльності, а являє особливе, системне утворення, що не зводиться до діяльності; істотною її характеристикою

є морально-сміслові відношення до дійсності [3, с. 112]. Він теоретично й емпірично обґрунтував трирівневу структуру особистості і виділив наступні рівні її структури:

1. особистісно-смісловий (сміслові орієнтації, відношення до інших людей, до себе);
2. індивідуально-виконавський, на якому сміслові орієнтації реалізуються в конкретній діяльності (характерологічні риси, особливості, властивості);
3. психофізіологічний, що характеризує особливості побудови і динаміки, режимів функціонування психічних процесів.

Основним положенням диспозиційної теорії особистості є визнання двох різних рівнів особистісних властивостей: формально-динамічного, що зумовлений співвідношенням властивостей нервової системи і темпераменту, і змістовного, що визначається знаннями, навичками, уміннями, інтелектом, характером, установками. Сукупність індивідуальних конструктів, що відрізняють одну особистість від іншої, узагальнюється в понятті "індивідуальність" і є ще однією істотною особливістю особистості. Індивідуальна своєрідність особистості виявляється в індивідуальних властивостях організму, психічних властивостях, соціально-психологічних якостях. Тому індивідуальність розглядалась як сукупність, ансамбль, симптомокомплекс властивостей людини, як триєдність індивіда, особистості і суб'єкта діяльності (С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, Б.М. Теплов, В.Д. Небиліцин, В.С. Мерлін).

Б.Г. Ананьєв у своєму аналізі проблеми особистості розглядав людину як індивіда, особистість, суб'єкта діяльності, індивідуальність. Як суб'єкт людина характеризується здатністю самостійно організовувати свою діяльність, пізнання, спілкування. Вчений зазначав, що особистість – це вершинний рівень розвитку людини, а індивідуальність – це глибинне його вимірювання. Разом з цим він вважав, що суб'єкт характеризується сукупністю діяльностей, а особистість – сукупністю суспільних відносин. Конкретизуючи уявлення про структуру особистості, Б.Г. Ананьєв стверджував, що вихідним моментом структурно-

динамічних властивостей особистості є її статус у суспільстві, у якому складалася і формувалася дана особистість і соціальні ролі, що виконуються нею [1, с. 141].

Сьогодні широке поширення в прикладних дослідженнях професійного становлення особистості одержала концепція динамічної функціональної структури особистості, у якій К.К. Платонов виділив чотири основні підструктури [7, с. 144]:

- 1) соціально-детермінована підструктура (спрямованість, потяг, бажання, інтереси, схильності, ідеали, світогляд, переконання);
- 2) досвід (знання, уміння, навички і звички);
- 3) індивідуальні особливості психічних процесів (воля, почуття, емоції, мислення, пам'ять, сприйняття, відчуття);
- 4) біологічно- детермінована підструктура (темперамент, статеві, вікові, патологічно і фармакологічно обумовлені властивості, а також патологічні, так звані органічні зміни).

Слід підкреслити, що розроблена К.К. Платоновим «карта особистості» включає здатності, риси характеру, темперамент, особливості всіх психічних процесів, соціальну і професійну спрямованість і, навіть, минулий досвід і рівень культури.

Теоретичним обґрунтуванням такого трактування особистості слугує особистісний підхід, суть якого сформулював С.Л. Рубінштейн: «Уся психологія людини... є психологією особистості», оскільки, по-перше, будь-які індивідуальні особливості психічних процесів визначаються особливостями особистості в цілому; по-друге, будь-яка психічна функція розвивається не за самостійними лініями, а в тісній залежності від загального розвитку особистості; по-третє (і це головне), у людини психічні процеси "не залишаються тільки процесами, що відбуваються самоплинно, а перетворюються на свідомо регульовані дії або операції, якими особистість немов опановує і які вона спрямовує на рішення завдань, що встають перед нею в житті,» [11, с. 95]. Саме моральне усвідомлення свого призначення і є однією з важливих характеристик особистості, котра направляє життєвий шлях людини. Як стверджує С.Л. Рубінштейн «...при

вивченні психічного стану особистості перше питання, на яке ми бажаємо одержати відповідь, якщо хочемо взнати, що являє собою та чи інша людина, гласить: *чого вона хоче, до чого вона прагне?*» [11 с. 514]. Це питання про спрямованість, установки і тенденції, потреби, інтереси, ідеали. Отже, спрямованість становить важливу характеристику свідомості, активність особистості, котра відображає особистість у житті, тенденцію її розвитку. На розуміння психолога вивчення психологічної сторони діяльності є не що інше як вивчення психології особистості в процесі діяльності. Особистісний підхід виділяє в особистості дві основні складові: потребо-мотиваційну сферу особистості (потреби, мотиви, інтереси, емоції, воля, задатки і здібності, темперамент і характер) і пізнавальну (відчуття, сприйняття, увага, пам'ять, представлення, уява, мислення).

У розглянутих теоріях особистості особлива увага надається вивченню структури особистості та умов формування властивостей особистості. Але недостатня увага надається саме динаміці психічного життя особистості. У динамічному підході до вивчення якісних змін в особистості і тенденцій її розвитку Л.І. Анциферова дійшла висновку, що в умовах швидкої і багатоманітної соціальної дійсності особистість повинна змінювати свої психофізіологічні якості для того, щоб «зберегти стійкість таких важливих параметрів як життєві цілі, цінності, принципи, моральні якості». Вона підкреслює положення по те, що особистість розвивається у діяльності, не можна тлумачити в тому смислі, що всяка діяльність є умовою розвитку особистості.

Важливими компонентами у структурі особистості О.Г. Ковальов вважав темперамент, спрямованість (як систему потреб, інтересів, ідеалів), здібності (як систему інтелектуальних, вольових і емоційних властивостей). Він піддавав критиці зведення психології особистості до індивідуально-психологічних особливостей людини. Розкриваючи поняття особистості О.Г. Ковальов запропонував класифікацію потреб, що лежать в її основі .

У своїх теоретико-методологічних роботах ведучі вітчизняні педагоги виділяють три істотні характеристики особистості: спрямованість, сукупність

діяльностей і суспільних відносин. Як ведуча характеристика особистості саме «...спрямованість є системоутворююча властивість особистості, що визначає її психологічний склад» (О.Г.Ковальов, Б.Ф. Ломов).

Отже, специфіка психолого-педагогічного підходу до проблеми особистості передбачає вивчення того, що відрізняє одну людину від іншої, надає їй неповторність, унікальність і своєрідність.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз розглянутих теорій і підходів до розуміння особистості ведучими вітчизняними психологами і педагогами дозволяє зробити висновок, що у всьому різноманітті визначень особистості і уявленні про її структуру можна виділити такі основні аспекти особистості:

- багатогранність феноменології особистості;
- суспільно обумовлений характер особистості;
- в підґрунті особистості закладена система діяльності;
- своєрідність особистості визначається її індивідуальністю і властивістю суб'єктивності;
- спрямованість є системоутворююча характеристика особистості.

Загальна теорія особистості, уявлення про її структуру пов'язані з формами професійної спрямованості особистості, тому подальші дослідження будуть присвячені аналізу структурної моделі особистості фахівця, що пов'язано з формуванням професійної спрямованості майбутнього вчителя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х томах/Акад.пед.наук СССР. – Т.1./Под ред. А.А. Бодалева, Б.Ф.Ломова. –М.:Педагогика,1980. – 229с.
2. Анцыферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы // Психология формирования и развития личности / Под ред. Л.И. Анцыферовой. – М.: Наука, 1981. – С.3-19.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 304 с.

4. Лазурский А.Ф. Избранные труды по психологии / РАН, Ин-т психологии. – М.: Наука, 1997. – 445с. – (Серия «Памятники психологической мысли»).
5. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. /Под ред. В.В. Давыдова и др. – М.: Педагогика. – (Тр. действит. чл. и чл.-корр. Академии пед. наук СССР). – Т.1. – 1983. – 392с.
6. Петровский А.В. Введение в психологию: Учеб. для вузов / А.В. Брушлинский, В.П. Зинченко, Т.П. Зинченко и др.; Под общ. ред. А.В. Петровского. – М.: Издательский центр «Академия», 1996. – 494с.
7. Платонов К.К. Система психологии и теория отражения. – М. Наука, 1982. – 309с.
8. Проблемы экспериментальной психологии личности.[Сборник статей]. Под ред. проф. В.С.Мерлина. – Пермь, 1970. –296с.
9. Психологический словарь / Под ред. В.В.Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др.; Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Академии пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1983. – 448с.
10. Психологический словарь /Под ред. В.П. Зинченко, Б.Т. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика-Пресс, 1996. – 440с.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: ЗАО «Издательство «Питер», 1999. – 720с.: (Серия « Мастера психологии»).
12. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / Отв. ред. Е.В. Шорохова. – 2-е изд. – М.: Педагогика, 1976. – 416с.
13. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: От деятельности к личности: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений /С.Д. Смирнов. – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 400с.